

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 351.763-058.68(09)

Ю.І. Олифіренко, здобувач

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ДЕТЕРМІНУЮЧІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ЯВИЩ ДИТЯЧОЇ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ТА БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ

Досліджено та проаналізовано основні чинники, які зумовлюють виникнення та поширення дитячої бездоглядності, безпритульності та соціального сирітства. Розглянуто основні класифікації та підходи до висвітлення детермінуючих факторів виникнення цих явищ.

Ключові слова: причини дитячої бездоглядності, безпритульності, соціального сирітства; бездоглядні, безпритульні діти, соціальні сироти.

Исследованы и проанализированы основные причины, которые приводят к возникновению и распространению детской беспризорности, безнадзорности и социального сиротства. Рассмотрены основные классификации и подходы к освещению детерминирующих факторов этих явлений.

Ключевые слова: причины детской беспризорности, безнадзорности и социального сиротства, беспризорные, безнадзорные дети, социальные сироты.

Investigated and analyzed the key factors that determine the occurrence and distribution of child neglect, homelessness and child abandonment. The basic classification and approaches to covering the determined factors of these phenomena.

Key words: causes of child neglect, homelessness, child abandonment, neglected, homeless children, social orphans.

Постановка проблеми. Серед основних напрямків сучасної державної політики в галузі охорони дитинства є попередження дитячої бездоглядності, безпритульності та соціального сирітства. У зв'язку з цим постає необхідність ґрунтовного дослідження та аналізу основних чинників та факторів, які сприяють виникненню цих явищ, що дозволить глибше зрозуміти їх специфіку, особливості та оптимальні шляхи попередження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Виділення невирішених питань. Проблеми дитячої бездоглядності, безпритульності та соціального сирітства, причини їх виникнення та механізмів, спрямованих на їх мінімізацію і ліквідацію, становить інтерес для наукових досліджень у галузі права, психології, соціології, соціально-педагогіки, соціальної роботи та інших дисциплін. Зазначеним проблемам у певних галузях науки та в окремі періоди історії присвячені дослідження українських науковців В. Виноградової-Бондаренко, Л.С. Волинець, А. Капської, Н. Комарової, І. Пеші, Н. Павлик, І. Ченбай, І. Мунтян, О. Шишко та інших.

Багатоаспектність та комплексність проблем дитячої безпритульності, бездоглядності та соціального сирітства зумовлює безліч підходів до визначення детермінуючих чинників виникнення та поширення цих негативних явищ у дитячому середовищі. У зв'язку з цим актуалізується необхідність цілісного та всебічного уявлення про природу їх появи.

Крім цього, серед наявних досліджень цієї проблеми, недостатньо уваги приділяється ролі державної політики, яка, на нашу думку, є одним з основних чинників, що зумовлює або стримує процес їх виникнення та поширення.

Метою цієї статті є аналіз, характеристика та структурування факторів, що зумовлюють виникнення дитячої бездоглядності, безпритульності та соціального сирітства.

Викладення основного матеріалу. Наявність таких соціально-демографічних груп, як бездоглядні та безпритульні діти є притаманною будь-якому суспільству, незалежно від рівня його розвитку.

В історичному розрізі явища дитячої бездоглядності та безпритульності мають свої специфічні особливості, властиві тій чи іншій добі розвитку суспільства, це стосується їх структурної характеристики, чисельності та контингенту дітей цих соціальних груп.

З плином часу ці явища трансформувались та видозмінювались під впливом соціально-економічних, політичних та інших факторів, проте не втратили своєї гостроти і сьогодні.

Щороку близько 8 тис. дітей залишаються без батьківського піклування, основною причиною цього є складні життєві обставини, безвідповідальне ставлення батьків до

виконання своїх обов'язків, вживання батьками алкоголю, наркотичних засобів, жорстоке поводження з дітьми [1].

Велике занепокоєння викликає також те, що нині понад 40 тис. дітей, виховуються в інтернатних закладах за заявами батьків, у зв'язку з неспроможністю задовольнити потреби дітей через бідність, безробіття, відсутність житла або належних умов для проживання. Перебування дітей у закладах розглядається батьками як єдина можливість для їх дитини отримати належну медичну допомогу та освіти.

Незважаючи на те, що елементарні потреби цих дітей у догляді забезпечуються, але ігнорується їх основне право на виховання та розвиток у сімейному оточенні. Відсутність належних навичок сімейного життя може стати в майбутньому для цих дітей каталізатором різноманітних асоціальних проявів.

Згідно з результатами соціологічного опитування населення, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у 2010 р., найбільш суттєві причини зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в першу чергу пов'язані з внутрішньоособистісними процесами: зростанням алкоголізації населення України (58 %), низьким рівнем матеріального забезпечення сімей з дітьми (56 %), безвідповідальним ставленням батьків до виконання своїх обов'язків стосовно дітей (56 %), зловживання з боку батьків наркотичними засобами (52 %) [2, с. 26].

Вчені називають багато причин виникнення соціального сирітства.

На думку О.Я. Шишко [3], виходячи з того, що середовищем появи соціальних сиріт є сім'я, класифікацію причин виникнення соціального сирітства доцільно проводити за двома критеріями. До першої групи слід віднести фактори, що здійснюють зовнішній негативний вплив на сім'ю, а до другої – внутрішні негативні чинники, що можуть з'явитися в середовищі сім'ї, в тому числі і внаслідок впливу зовнішніх факторів.

Зовнішні причини обумовлені соціально-економічними умовами, що складаються в державі. Для них характерними є такі ознаки, як об'єктивність виникнення, залежність безпосередньо від держави. До таких причин слід віднести інфляцію, безробіття, економічну нестабільність, бідність, зростання злочинності, збройні конфлікти тощо.

Внутрішні причини виникнення соціального сирітства, на відміну від зовнішніх, утворюються безпосередньо в середовищі сім'ї. Їх поява здебільшого обумовлена внутрішніми сімейними проблемами. Проте і зовнішні фактори часто стають каталізаторами негативних процесів у середині сім'ї. До таких причин відносять позашлюбне народження дитини, відмову від новонароджених немовлят, погані матеріальні та житлові умови, помилки у вихованні, жорстокість і знуцання з боку батьків, поширення алкоголізму, наркоманії, ув'язнення батьків, а також неповну сім'ю, стан морально-психологічного клімату тощо [3, с. 414].

Н.П. Павлик [4] поділяє причини цих негативних явищ на:

- мегачинники: об'єктивні, соціальні, загальнодержавні (рівень економічного розвитку держави та зумовленого ним стану соціального захисту населення; рівень духовного, морального, ціннісного розвитку суспільства і відповідної значущості інституту сім'ї в ньому; демографічна ситуація в країні, яка характеризується кількістю народжень, розлучень, позашлюбних дітей тощо);

- мікрочинники: суб'єктивні, внутрішньосімейні (матеріально-економічне становище конкретної сім'ї, її тип та склад, психологічний клімат стосунків, дисфункції та патології в сім'ї) [4, с. 39].

Аналіз наукової літератури свідчить про одностайність дослідників причин соціального сирітства та дитячої безпритульності щодо детермінуючої ролі сім'ї у виникненні

цього явища, яка в силу зовнішніх та внутрішніх умов і факторів стає нездатною здійснити свої основні функції.

Серед сімей, умови виховання в яких можуть сприяти виникненню таких явищ, виділяють такі:

- асоціальні – сім'ї, де батьки залежні від алкоголю, наркотиків, схильні до протиправних дій, тобто мають асоціальну поведінку. Дітям у таких сім'ях не забезпечують належного фізичного, інтелектуального, емоційного розвитку, своєчасно не виявляються різні хвороби, завдають побоїв, виганяють з дому, через що у неповнолітніх формуються психопатичні риси характеру. Як правило, у таких дітей відсутній інтерес до навчання, часто трапляються пропуски занять. Відставання в навчанні викликає негативне ставлення з боку вчителів, однокласників. Опинившись в ізоляції, вони починають шукати товаришів у вуличних компаніях, де збираються ровесники зі схожими долями та проблемами;

- конфліктні сім'ї – до такого типу належать сім'ї зі стійкими конфліктами у відносинах між батьками, батьками і дітьми. У таких сім'ях спостерігається рівень низької внутрішньосімейної культури, часто принижується гідність особи, відсутнє почуття взаємоповаги. Життя у подібних умовах призводить до психологічного відчуження, створюється негативний емоційний мікроклімат у сім'ї. Все це погано впливає на духовну сферу членів сім'ї і може стати причиною появи нервово-психічних розладів. Захистом від хвилювань буде уникнення різних конфліктів, намагання частіше не бувати вдома;

- неповна сім'я – це сім'я з порушеною структурою (відсутністю батька чи матері) та стосунками між її членами. Процес соціалізації у неповній сім'ї порушується у зв'язку з тим, що вона не може самостійно ефективно вирішувати суперечності, конфлікти. Науковими дослідженнями доведено, що в неповних сім'ях значно більше педагогічно занедбаних дітей. Діти в неповних сім'ях у два рази частіше, ніж у повних, залишаються без нагляду, що найчастіше пов'язано із зайнятістю на роботі, вирішенням особистих проблем. Таким чином, матеріальні та інші негаразди життєдіяльності неповної сім'ї нерідко призводять до бездоглядності дітей. У неповній сім'ї значно частіше виникають конфлікти між матір'ю та підлітками;

- дистантні сім'ї – сім'ї, де тривалий час відсутні батьки або один з них у зв'язку із працевлаштуванням за кордоном. За офіційними даними, 6 млн громадян України перебувають за кордоном на заробітках. Діти залишаються бездоглядними, адже старше покоління через стан здоров'я, зайнятість у домашньому господарстві не в змозі приділити їм належної уваги. Відносини дітей з батьками перетворюються на грошові, вони віддаляються один від одного, не знають потреб та проблем членів сім'ї.

Ризикованими з позиції поширення дитячої бездоглядності є також сім'ї з високим соціально-економічним рівнем життя. Діти у таких сім'ях знаходяться в ситуації дефіциту уваги з боку батьків. Батьки, зазвичай, ведуть активне публічне життя, а функції виховання перекладають на гувернерів, репетиторів. У сім'ї не вистачає часу на спільний відпочинок, спілкування, ігри. Дитина не задовольняє потреби в емоційній близькості з батьками, і це зрештою трансформується у відчуження та повну ізоляцію. Свої потреби у спілкуванні з батьками неповнолітній починає задовольняти у неформальному спілкуванні з ровесниками, що створює умови для формування асоціальної поведінки [5, с. 112-113].

Дослідники виділяють також такі фактори сімейного неблагополуччя, які можуть привести до бездоглядності та безпритульності:

1. Соціально-економічні фактори (низький матеріальний рівень життя, незадовільні умови проживання).

2. Медично-санітарні фактори (хронічні захворювання батьків та «хвороблива спадковість», антисанітарія та недотримання санітарно-гігієнічних норм).

3. Соціально-демографічні фактори (неповні сім'ї, сім'ї з батьками похилого віку, сім'ї з повторними шлюбами та зводними дітьми).

4. Соціально-психологічні фактори (сім'ї з конфліктними стосунками між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, з педагогічною незрілістю батьків, їх низьким загальним та культурним розвитком, сім'ї з деформованими ціннісними орієнтаціями).

5. Кримінальні фактори (алкоголізм, наркоманія, аморальний та паратизуючий спосіб життя батьків, сімейні deboші, прояви жорстокості та садизму, присутність засуджених членів сім'ї, що можуть нести субкультуру злочинного світу) [6, с. 67].

Про вплив демографічних факторів на перебіг явища соціального сирітства, на наш погляд, свідчать такі статистичні дані. Частка дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, на кінець 2011 року становила 21,9 % (у 2000 році – 17,3 %), зазначений показник залишається незмінним впродовж 3 останніх років [7].

У той же час, аналіз контингенту, дітей, які перебували у притулках для дітей впродовж 2011 року, свідчить про те, що 63,6 % бездоглядних та безпритульних дітей, які перебували у цих закладах, – це діти з неповних сімей [8].

Вищезазначене свідчить, що проблема соціального сирітства є міждисциплінарною галуззю наукового дослідження, предметом уваги багатьох наук. Звідси різноманітність підходів до його вивчення.

Так, у соціології це поняття пов'язане з комплексом проблем у соціально-економічній політиці держави, тому що зміни в системі суспільних відносин негативно впливають на інститут сім'ї, деформуючи його й опосередковано спотворюючи всю систему соціалізації, виховання і розвитку підлітка. Вивчення соціального сирітства в межах підходів, наданих соціологією дитинства, дозволяє уникнути поверховості та односторонності, що виникають під час вивчення його як прояву кризи інституту сім'ї [9, с. 54].

У соціокультурному аспекті соціальне сирітство розглядається як явище, обумовлене соціально-економічними та культурно-ціннісними факторами, що створюють цілісну системну єдність. Фундаментальна та багатоаспектна база соціології дитинства, як самостійної соціологічної науки, дозволяє враховувати історичні, соціальні, культурні, економічні та психологічні фактори, що впливають на його розповсюдження [9, с. 55].

В юриспруденції проблема сирітства розглядається в контексті причин виникнення цього явища та його профілактики; у педагогіці – у контексті вибору правильного стилю виховання, який не зводиться до контролю за поведінкою дитини, дозвіллям, а полягає в її підтримці, збереженні внутрішнього духовного зв'язку дорослих з підлітком. У психології – у контексті попередження деформації міжособистісних відносин дитини-сироти з оточуючими людьми. У соціальній педагогіці – у контексті соціально-педагогічного аналізу явища сирітства, причин, які суттєво впливають на бездоглядність, та заходів профілактики та подолання цього явища [9, с. 54].

Соціально-правовий аспект свідчить, що ставлення суспільства до своїх дітей відображає загальний рівень захисту та поваги прав людини. Якщо держава піклується про своє майбутнє покоління, вона повинна забезпечити повагу його гідності, створити належні умови для всебічного розкриття здібностей своїх громадян, закласти основу для їх повноцінного та плідного життя.

Не менш важливе місце займають історико-етнографічні дослідження, присвячені проблемі соціального сирітства, які зробили істотний внесок у вивчення дитинства та дитячої бездоглядності як самостійних явищ, обумовлених різноманітними суспільними та громадськими факторами [9, с. 55].

Незаперечуючи важливість вищезазначених класифікацій та підходів до висвітлення детермінуючих чинників виникнення соціального сирітства, дитячої бездоглядності та безпритульності, вважаємо що в цьому питанні недостатньо вивченою є роль держа-

вної політики. Поряд з цим, ретроспективний аналіз генезису зазначених явищ свідчить про те, що специфіка державної політики є однією з основних складових, які зумовлювали поширення соціального сирітства, а також особливості структурного складу контингенту дітей цих категорій [10].

Зокрема, причинами дитячої бездоглядності та безпритульності 30-х та 40-х років були масовий голодомор, політичні репресії, а також заборона абортів (тривала з 1936 р. по 1955 р.), наслідком останньої є поява у 40-х роках значної кількості покинутих, підкинутих немовлят [11, с. 169].

Вже протягом багатьох десятиліть вирішальним фактором у формуванні структури соціального сирітства є фактична відсутність належної превентивної державної політики сімейного неблагополуччя, внаслідок чого єдиним засобом захисту дитини є позбавлення батьківських прав батьків. Тому нині серед дітей, позбавлених батьківського піклування, переважають діти, батьки яких були позбавлені батьківських прав, або у яких діти були відібрані без позбавлення батьківських прав.

Враховуючи вищезазначене, держава за допомогою наявних у неї інструментів, таких як законодавство, політичний режим, інституційний апарат має прямий вплив на виникнення та розвиток цих явищ.

У зв'язку з цим, на нашу думку, серед чинників, які сприяють виникненню досліджуваних явищ, доцільним є виділення політичного фактору, який включає в себе:

- форму політичного режиму держави;
- ідеологію;
- наявність законодавчих та інституційних механізмів попередження дитячої бездоглядності, безпритульності та соціального сирітства;
- соціально-економічний стан;
- наявність механізмів ресоціалізації та реабілітації осіб, які мають алкогольну, наркотичну залежність;
- ставлення держави до сім'ї та дитинства в цілому та ін.

На нашу думку, при вивченні досліджуваних явищ варто також брати до уваги регіональний аспект, який визначається економічним розвитком регіону (або району), його географічним розташуванням, рівнем життя населення, демографічними особливостями, рівнем трудової міграції, активністю влади у вирішенні проблем захисту прав дитини. Такі характеристики впливають на відмінності в кількісних та структурних показниках соціального сирітства.

Зокрема, специфічною особливістю Одеської області є географічна близькість із Молдовою та наявність портових міст, що зумовлює високий рівень нелегальної міграції дітей.

Особливістю західних українських областей є масова трудова міграція населення, яку теж багато дослідників називають джерелом соціального сирітства.

За даними моніторингу, проведеного Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла-страда» у 2009-2010 роках, в Україні нараховується близько 72 178 дітей трудових мігрантів. Найбільше таких дітей у Закарпатській (14 559 осіб), Чернівецькій (10 255), Львівській (8 815), Івано-Франківській областях (7 000) [12, с. 6].

Слід звернути увагу також і на відмінність між областями за кількістю дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Якщо в західних регіонах дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – 0,5 % від загальної кількості дитячого населення, то у східних – 1,8-2 %.

Варто відзначити, що причини поширення соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності дітей не можна розглядати як незалежні фактори – вони взаємопов'язані. Так, через відсутність дієвих механізмів підтримки державою сімей з дітьми, соціально-

економічні негаразди ставлять ці родини за межу бідності. Обмежені матеріальні можливості змушують батьків багато часу проводити на роботі, вдаватися до міграцій з метою заробітку, в той же час діти залишаються без догляду й уваги з боку батьків. Матеріальні труднощі негативно позначаються на соціально-психологічному кліматі в сім'ї, на виконанні батьками виховних функцій. Злиденність, незадоволення потреб стає підґрунтям для виникнення психологічних проблем, неврозів, депресії, поширення алкоголізму та наркоманії. Прямий наслідок цього – нестерпні умови життя для дітей вдома, в сім'ї [13, с. 36].

Висновки. Аналіз причин та факторів, які призводять до виникнення соціального сирітства, дитячої бездоглядності та безпритульності свідчить про міжгалузевість зазначених проблем. Звідси підхід до їх вирішення має бути комплексним та поєднувати заходи адміністративного, економічного, соціального, педагогічного та суспільного характеру, оскільки поодинокі безсистемні дії не принесуть бажаного результату. Тобто політика держави має бути спрямована не лише на соціальну роботу з сім'ями, умови проживання та виховання в яких є потенційно небезпечними з погляду соціального сирітства, а включати законодавчі механізми підвищення відповідальності батьків за невиконання батьківських обов'язків, розвиток програм реабілітації та ресоціалізації батьків, які мають алкогольну та наркотичну залежність, формування сімейних цінностей як першочергових засад розвитку нашого суспільства, визнання значимості материнства і батьківства не лише на декларативному рівні, а як першочергової цінності суспільного життя.

Список використаних джерел

1. *Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року* [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 22 жовтня 2012 року № 609/2012. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
2. *Комарова Н. М.* Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання / Н. М. Комарова, І. В. Пеша. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2006. – 92 с.
3. *Шишко О. Я.* Соціальне сирітство як фактор порушення психічного здоров'я дітей [Електронний ресурс] / О. Я. Шишко. – Режим доступу : nbuv.gov.ua/Portal/Soc...1/wywkooj.pdf.
4. *Павлик Н. П.* Виховна діяльність у притулку для неповнолітніх : монографія / Н. П. Павлик. – Житомир : ОП «Житомирська облдрукарня», 2008. – 228 с.
5. *Завацька Л. М.* Технології професійної діяльності соціального педагога : навчальний посібник для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Слово, 2008. – 240 с.
6. *Теоретико-методичні основи протидії дитячій праці в Україні* : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Юрисконсульт, 2006-2007. – 334 с.
7. *Діти, жінки та сім'я в Україні* [Електронний ресурс] : статистичний збірник / Державна служба статистики України. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/publposl_u.htm.
8. *Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства* [Електронний ресурс] : статистичний збірник / Державна служба статистики України. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/publposl_u.htm.
9. *Терновець О. М.* Соціальне сирітство як предмет міждисциплінарного дослідження [Електронний ресурс] / О. М. Терновець // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – Ч. I, № 5 (240). – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vlush/Ped/2012_5_1/7.pdf.
10. *Олифіренко Ю. І.* Історичні аспекти проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності / Ю. І. Олифіренко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки». – 2012. – № 3 (60). – С. 340-348.
11. *Ченбай І. В.* Причини дитячого сирітства у 40-х роках [Електронний ресурс] / І. В. Ченбай. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N144/N144p168-171.pdf.
12. *Кривачук Л. Ф.* Теоретичні аспекти дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні [Електронний ресурс] / Л. Ф. Кривачук // Теорія та практика державного управління. – 2011. – № 2 (33). – С. 1-7. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2011-2/index.html>.

13. *Державна* доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року «Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні». – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. – 195 с.